

Олександр Ситник
Українське Історичне Товариство
Ужгород, Україна

РОЛЯ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА У ФОРМУВАННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ІСТОРИКА

Нині залишається ще багато нез'ясованих питань щодо становлення і розвитку такого феномена в українській культурі, історичній науці, справі державного будівництва, яким був Михайло Грушевський. Зокрема залишається маловисвітленим становлення світогляду й історичних поглядів молодого М. Грушевського та окремі сторони його ранньої наукової діяльності.

Одну з визначних ролей у формуванні Михайла Грушевського як історика, а також політичного і громадського діяча, відіграв Володимир Антонович (1830-1908)¹ — історик світового рівня, професор історії Київського університету, фундатор товариства Нестора-літописця у Києві, редактор і видавець «Архива Юго-Западной России», засновник Київської школи істориків, яка дала науці цілий ряд видатних імен (слід назвати головні із них: М. Грушевський, Д. Багалій, П. Голубовський, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, І. Каманін, В. Ляскоронський та ін.).

Перше знайомство М. Грушевського з творами В. Антоновича відбулося під час навчання у Тифліській гімназії, коли його батько — Сергій Грушевський передплатив сину у 1882 р. повний річник «Київської старини», яка почала тоді ж видаватися. До речі, першим редактором її був колега С. Грушевського по викладацькій роботі у Холмі — Теофан Лебединцев, а ініціаторами створення цього першого українофільського часопису ще у серпні 1874 р., під час проведення у Києві III археологічного з'їзду, виступили Володимир Антонович і Олександр Лазаревський. Тоді на перешкоді здійснення цього задуму

¹ Щодо дати народження В. Антоновича, автор дотримується точки зору В. Ляскоронського, про те, що у 1834 р. відбулося повторне хрещення Володимира — за римо-католицьким обрядом, а дійсний факт народження і перше хрещення за греко-католицьким обрядом слід відносити до 1830 р.

став Емський указ, підписаний Олександром II у 1876 р. Однак вже у 1881 р. В. Антонович з допомогою братів Лазаревських — Олександра і Василя — домогся започаткування видання «Київської старини».²

Провідна роль В. Антоновича у наведеній та й інших українофільських справах не випадкова — саме на період 70-80 рр. XIX ст. припадала кульмінація його наукової та громадської діяльності. У 1878 р. він захищає докторську дисертацію на тему «Очерк истории Великого княжества Литовского» і його обирають професором історико-філологічного факультету Київського університету, а у 1880 р. — деканом цього ж факультету. На ці ж часи випала і остаточна ґрунтація поглядів вченого на процес української історії, окремі сторони яких були висловлені В. Антоновичем в 1885 р. у промові на смерть М. Костомарова, і визначили народницьку концепцію української історії.

Тут варто коротко зупинитись на з'ясуванні общинної концепції розвитку України-Русі В. Антоновича. Вагому роль у її формуванні відіграла теорія енциклопедиста Кондорсе (1743-1794) про необхідність колективістського підходу в історичних дослідженнях. Цей французький філософ-просвітитель настоював на здійсненні істориками повороту від «історії окремих людей» до «маси» родин, що в дійсності творить рід людський. Згодом теорія Кондорсе була зреформована Огюстом Контом (1798-1857) на соціологічний позитивізм, який з середини XIX ст. став впливовим чинником на формування цілого ряду європейських філософів та істориків. Не минув такого впливу і Володимир Антонович. Історик, який мислив історичний процес, як розвиток провідної ідеї — народного духу, в ході якого цей дух зазнає всіляких впливів: то стримується, то прискорюється. Народний дух в свою чергу безпосередньо впливає на хід соціального життя народу. Однак, як вважав учений, цей процес стає малоефективним при низькому культурному рівні народної маси. В. Антонович, слідом за російськими слов'янофілами (Д. Біляєвим, О. Поповим та ін.), вважав общину за питоме з'явище слов'янських народів. Розділивши суспільне життя удільно-вічевого періоду Русі на три складові частини: общину, дружину і княжу владу, В. Антонович особливо виділив серед них общину, як елемент місцевого походження, з притаманними йому рисами рівноправності членів та демократизму. Дружина характеризується елементом приїшлим і ворожим общині. Щодо княжої влади зазначалось, що вона з'явилася на Русі у вигляді сили, що стоїть на чолі дружини. Не маючи державної думки, чи-то пляну, князь, з часом, почав втручатися у громадський і внутрішній устрій общин, перебільшуючи свої повноваження і роздаючи землі своїм дружинникам, що перетворювало останніх у бояр.³

² Див.: О. Лазаревський, «Як заснували журнал „Киевская старина“», *Київ*, 1989, № 3, стор. 168-169.

³ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 17062, арк. 6-7, 13-14.

Програмова стаття В. Антоновича «Київ, його судьба і значення з XIV — по XVI ст. (1362-1569)» і наступна — «Київські війти Ходики», що були вміщені в перших числах «Київської старини», за свідченням самого Михайла Грушевського, принесли йому справжню насолоду. Праці В. Антоновича, поряд з іншими статтями та рецензіями, насамперед: М. Костомарова, П. Куліша та М. Драгоманова, сприяли формуванню літературних й історичних поглядів М. Грушевського, поглиблювали інтерес до української старовини, вперше дали йому «хоч в деякій мірі поняття про сучасний стан українського життя, українського руху...».⁴

Твори названих авторів, а також М. Максимовича, написані на ґрунтовних архівних джерелах і фолклорному матеріалі, давали М. Грушевському комплексне розуміння вітчизняної історії, що згодом об'єктивно позначилось на формуванні його історичних поглядів. Основи його майбутньої державницької концепції української історії закладались уже не на пустому місці, а на основі тверджень В. Антоновича і М. Костомарова про обцинний характер української історії. Що стосується М. Костомарова, то його позиція у даному питанні була досить чітко сформульована у лекціях, які історик читав протягом 1859-1860 рр. у Петербурзькому університеті.⁵ А згодом — доповнена і обґрунтована в статтях М. Костомарова «О федеративном начале древней Руси», і «Две русские народности» та «Черты южнорусской истории», провідна думка яких полягала в тому, що в основі удільного ладу Русі лежало федеративне, демократичне начало.

Щодо названих статей В. Антоновича про Київ XIV-XVI ст. на думку Омеляна Прицака, Михайло Грушевський перейняв з них три важливі положення. По-перше, що Київ не був обезлюднений після татарського знищення у 1240 р. як це подавала теорія М. Погодіна (1800-1875) про переселення давніх киян на Північ, на Суздальщину, а навпаки, став опорним пунктом опозиції «руського» (україно-білоруського) елемента проти польсько-литовської централізації. По-друге, власне в ті «темні» часи продовжувала грати основну роль місцева стара вічева громада. По-третє, власне та громада (а не церква) і була завжди основою українського життя в минулому.⁶

Після закінчення гімназії у 1886 р. Михайло Грушевський вступає до Київського університету. Потрапивши в давно омріяне місто, з рішучим прагненням — серйозно зайнятись вивченням історії, Михайло зіткнувся з тою обставиною, що історичним курсам на факультеті відводилось незначне місце. Головна увага на історико-філологічному факультеті приділялась клясичній філології, а це змушувало студентів

⁴ М. Грушевський, «Спомини», Київ, 1988, No. 12, стор. 119-120.

⁵ Див.: М.И. Костомаров, *Автобиография*, Киев, 1989, стор. 527-528.

⁶ О. Прицак, «Історіософія Михайла Грушевського. Вступна стаття», М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*. Київ, 1991, т. 1, стор. XLVI.

займатися безконечними перекладами творів античних авторів російською і творів російських письменників латинською та давньогрецькою мовами. Але вже на цьому терені наукових знань студент Грушевський добився найкращих результатів.⁷ Проте одна філологія не могла його задовольнити і він береться за написання історичних та історико-літературних статей і рецензій.⁸

Однобокість навчання на історико-філологічному факультеті київського університету з надто перебільшеною увагою до античних мов й ігноруванням історичних предметів, поєднувалась із задушливою політичною обстановкою в стінах університету, де панувала офіційна російська атмосфера, спрямована насамперед на утиск всіляких проявів вільнодумства, а особливо проти намагань українців підняти власну українську історію. Найбільш послідовними провідниками такої політики на факультеті виступали професор російської історії, спеціаліст в області історії ідеології та культури Росії та історіографії Володимир Іконников (1841-1923) і професор славістики Тимофій Флоринський (1854-1919), а їх постійним суперником у цьому пляні був В. Антонович. І саме особу останнього, із всієї університетської професури, відразу виділив для себе Михайло Грушевський. Тоді ж і зародилися тісні взаємини між ним і Володимиром Антоновичем. Спочатку як вчителя і учня, а згодом вони переросли у багатолітню дружбу і співпрацю.

Самостійні студії з української історії М. Грушевський розпочав у 1887 р. Найзначнішою серед них була праця «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», над якою історик працював з перервами від 1887 р. до 1890 р. Того ж року вона була опублікована. З 1888 р. М. Грушевський розпочинає свою роботу в Київському Центральному архіві.⁹ Цей крок молодого історика був цілком закономірним, адже одним з головних правил в дослідницькій роботі істориків школи В. Антоновича було користування архівними джерелами.

Тут постає законне питання: чи можна відносити студента з двома університетськими курсами за плечима до Київської історичної школи В. Антоновича, яка почала формуватися у 80 рр. XIX ст. і головним напрямом своєї наукової роботи обрала розробку обласної історії давньоруських земель, пізніше окреслені межами України і Білорусії. Позитивну відповідь на це питання дає сам факт становлення цієї школи.¹⁰ Студенти, які відвідували лекції В. Антоновича, робили записи

⁷ М.С. Грушевський, *Автобіографія, Архіви України*, 1991, № 1, стор. 17. (Передрук київського видання 1926 р.). ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 2908, арк. 1.

⁸ (Спогади про М. Грушевського одного із його університетських товаришів. Прізвище невідоме).

⁹ М.С. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 18.

¹⁰ Державний архів Львівської області, ф. 26, оп. 5, спр. 510 (особова справа професора Мих. Грушевського), арк. 64.

лекційних курсів і літографували їх. Згодом, лектор давав найздібнішим студентам розробляти окремі проблеми з своїх лекцій як теми для написання самостійних наукових праць, найчастіше — кандидатських робіт, які з часом переростали в магістерські й докторські дисертації. Тому праці окремих учнів В. Антоновича, і зокрема М. Грушевського мали не випадковий, а цілком закономірний і продуманий характер самостійної наукової історичної школи, цінність яких збільшувалася тою обставиною, що вони були написані переважно на літописному та актовому матеріалі. До речі, ця обставина в той час була притаманна серйозним історичним школам і напрямам.

На третьому курсі М. Грушевський, на пропозицію В. Антоновича, береться за написання праці «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века».¹¹ Історія цього, одного з головних регіонів України-Русі, привертала увагу багатьох дослідників. Зокрема і сам В. Антонович присвятив йому кілька монографій по історії міст, козацтва і гайдамаччини на Правобережній Україні. Однак цільного дослідження історії Київської землі не існувало. Тому ця тема і була запропонована В. Антоновичем М. Грушевському для написання кандидатської роботи. В процесі її написання Володимир Антонович подавав учневі саму різноманітну допомогу: від порад і консультацій до безпосередньої участі в справі пошуку необхідних матеріалів, літератури. Так, неодноразово, М. Грушевський отримував від учителя розписки, за якими міг в будь-який час (навіть під час літніх чи зимових вакацій) отримувати книги в університетській бібліотеці на ім'я В. Антоновича, та під його особисту відповідальність. Заслуговує уваги перелік цієї літератури, використаної і для написання «Истории Киевской земли...». Він включає такі праці: перші два томи зібрання творів М. Максимовича (1804-1873),¹² перший том «Истории русской церкви» Є. Голубинського (1834-1912),¹³ «Повествование о России» М. Арцибашева (1773-1841),¹⁴ перший том «Достопамятностей русских»,¹⁵ перші чотири томи «История государства Российского» М. Карамзіна (1766-1826),¹⁶ «Чтения в Московском обществе истории и древностей», а також цілий

¹¹ М.С. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 18. Докладніше обговорення цієї праці історика подано в праці Любомира Винара, «Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича», в *Молодість Михайла Грушевського, 1866-1894*. Мюнхен, 1967, стор. 22-23.

¹² М.А. Максимович, *Собрание сочинений в трех томах*. Киев 1876-1880.

¹³ Е.Е. Голубинский, *История русской церкви*. М., 1880, т. 1, 1-я половина; М., 1881, 2-я половина.

¹⁴ М.С. Арцибашев, *Повествование о России*, М., 1838-1843, т. 1-3.

¹⁵ *Достопамятности русские*, СПб., 1815.

¹⁶ Н.М. Карамзин, *История государства Российского (од древнейших времен до начала XVIII в.)*, СПб., 1816-1829, т. 1-12.

ряд творів М. Погодіна, Є. Замисловського (1841-1896) та І. Шараневича (1829-1901).¹⁷

Сучасників вражала та працездатність, з якою М. Грушевський працював. Один із товаришів по навчанню, в якого Михайло проживав в період завершення роботи над «Историей Киевской земли...», описав один із характерних епізодів цієї праці: «Я зайшов в кімнату, що була відведена Михайлу Сергійовичу і мимоволі був вражений побаченим видовищем: в стані повного, майже фізичного виснаження, той лежав на підлозі і в такому стані щось неначе писав, неначе викреслював».¹⁸

У 1890 році М. Грушевський, вже по закінченні університету, за роботу «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века» був нагороджений золотою медаллю.¹⁹

В одному з своїх листів (від 12 жовтня 1890 р.) до М. Грушевського, В. Антонович дав досить детальну і об'єктивну характеристику «Истории Киевской земли...». Вчений, насамперед, відзначив два головні висновки у роботі учня, які, на його думку, були самостійним досягненням автора, а саме: вказівку на існування земської боярщини в Києві та гіпотезу про відсутність князів у Київській землі після нашествия монголів. В. Антонович також схвалив думку М. Грушевського про стосунки князів після осліплення Василька і політики Всеволода Юрійовича в питанні про Торкські міста і т.п. Разом з тим В. Антонович висловив деякі критичні зауваження (очевидно, що була між ним та автором попередня домовленість про те, щоб критик вказав на слабкі місця у праці з метою подальшого її доопрацювання — О.С.). В. Антонович радив: при поділі політичної історії 1059-1237 рр., здійсненому автором, який розділив цей період на три епохи, сам термін «епоха» замінити іншим, «більш скромним». Мотивація даного зауваження така: «Епохою взагалі прийнято називати більш великі ділення і прирівнювати їх до граней (періодів — О.С.) рідших і важливіших». У нарисі внутрішнього побуту В. Антонович звернув увагу на необхідність виявлення існування більш розвинутого гончарного промислу і більші поклади в землі деревлян залізної болотяної руди. Додаткові свідчення про це могли б підтвердити давнє існування обробки металів у цьому регіоні. Крім того, В. Антонович зауважив, що на деяких сторінках роботи наявні описки власних імен. Особливо схвально було оцінено біографічний нарис дослідження. А у відношенні самої мови написання, В. Антонович порадив М. Грушевському — дещо її згладити.²⁰

Стосовно високої оцінки В. Антоновичем версії про відсутність кня-

¹⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 1-6 (листи Володимира Антоновича до Михайла Грушевського).

¹⁸ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 2908, арк. 2.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 9.

²⁰ ЦДІА АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 8-9.

зів після нашествия монголів, слід зауважити, що вона була закономірно виділена. Адже в даному випадку позиція Михайла Грушевського цілком співпадала з общинною теорією походження українського козацтва, висунутою самим же Володимиром Антоновичем.²¹

У праці «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», опублікованій в 1892 р., у першому томі «Записок Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка», М. Грушевський продовжив розробку проблеми взаємовідносин общини і державної влади, розпочатої в «Истории Киевской земли...». В новій роботі йшлося про жителів Болохівської землі — общинників, що відмовлялися коритися князівській владі, зокрема Данилу Романовичу, проте, в той же час, були в певній залежності від татар. Цей факт автор трактував як відхід болохівських общин від регресивної державної (князівської) влади, з метою реформувати суспільний лад у відповідності з новими політичними і соціально-економічними умовами життя. Тут прослідковується не лише продовження М. Грушевським історичної концепції В. Антоновича, а й успадкування його історіософічної, позитивістської концепції, обґрунтованій на основі ідей О. Конта і Г.Т. Бокля (1821-1862) — про роль народного духу в історичному процесі; теорії «загальної еволюції» Г. Спенсера (1820-1903), а також еволюціонізму Фостеля де Куланжа (1830-1889).

Надаючи провідну роль в розвитку історичного процесу культурним факторам (релігійним і політичним ідеям, суспільному світогляду, етичним ідеалам) В. Антонович підходив з такою мірою і до удільно-вічового періоду України-Руси. Історик вважав, що нормальний розвиток общини був можливий лише за умови достатнього культурного рівня членів громад.

М. Грушевський, слідом за своїм учителем, висловив думку про те, що поступовий, реформаторський рух, а не прямий виступ проти князівської влади, мав бути нормальним поступом прогресу, але обмаль культури, освіти збочувала і деформувала закономірний розвиток існування болохівських громад.

У 1891 р. Михайло Грушевський розпочав студіювання внутрішнього устрою України за польських часів, на основі документів барського старостав. В ході роботи він здійснив ряд екскурсій на Поділля, побував у кількох московських архівах (міністерства чужоземних справ та міністерства правосуддя), де працював над литовською метрикою. Відвідав історик і Головний Варшавський архів (зимою і влітку 1892 р.). З 1891 р. М. Грушевський займав посаду стипендія кийвського університету св. Володимира для підготовки до професорського звання по кафедрі руської історії. А восени 1892 р. він склав магістерський іспит, необхідний для професури.²²

²¹ Див.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 1, «Передмова», стор. 2-30.

²² ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 510, арк. 64.

Протягом 1891-1894 рр. М. Грушевський найбільшу увагу приділяв праці над магістерською дисертацією, що була присвячена суспільно-національній історії Барського староства XIV-XVIII століть. Ця тема також була запропонована М. Грушевському В. Антоновичем, проте не досить вдало — в ході роботи М. Грушевському довелося відшукати і опрацювати надмірну кількість архівних документів і актових книг для одної дисертації. Слід було значно упростити завдання, однак дослідник, затративши масу часу та праці, довів роботу до кінця.²³ У травні 1894 р. М. Грушевський захистив дисертацію і здобув ступінь магістра російської історії.²⁴ Зібрані, в ході праці над дисертацією, матеріали були видрукувані двома томами в сьомій частині «Архива Юго-Западной России», під назвою — «Акти Барського староства».

З часу створення «Літературного товариства імені Т.Г. Шевченка» у Львові (1873), і особливо після його зреформування у «Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка» (1892), в українських колах Києва великі надії покладались на львівський культурний осередок у справі допомоги та сприяння культурному і освітньому руху на Східній Україні. Велику роботу у справі налагодження зв'язків між Києвом і Львовом провадив В. Антонович. Йому ж і було запропоновано стати на чолі катедри «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи», при львівському університеті, з українською викладовою мовою. Однак В. Антонович відмовився від цієї посади на користь М. Грушевського. Причиною цього кроку було усвідомлення В. Антоновичем того, що він у Львові не зміг би працювати з необхідною енергією — брали своє літа. Неостанню роль у вирішенні цього питання відіграв і тиск на В. Антоновича з боку його другої дружини — Катерини Миколаївни Мельник-Антонович (1859-1942), яка не бажала полишати Київ з немолодим вже чоловіком заради чужого міста і незвичної обстановки. Таке трактування причин відмови В. Антоновича від катедри української історії подав син історика — Дмитро Антонович у своєму листі до Олександра Барвінського.²⁵

7 червня 1893 р. професор Львівського університету Ісидор Шараневич подав до міністерства культури і освіти у Відні реферат, в якому детально охарактеризував наукову діяльність і творчий доробок кожного із трьох кандидатів на посаду: В. Антоновича, М. Грушевського і В. Мілковича.²⁶ Згідно з твердженням Д. Антоновича, у Києві на той час було теж три претенденти на вакантну посаду у Львові: М. Молчановський, Дудка-Степович та М. Грушевський. Останній, при під-

²³ М.С. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 18-19.

²⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, спр. 45062, арк. 1 (Біографія М. Грушевського).

²⁵ Бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, ф. О. Барвінського, спр. 530, арк. 7-8.

²⁶ ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 510, арк. 87-101.

тримці В. Антоновича і здобув перевагу. Відмову свого батька від катедри у Львові Д. Антонович оцінив схвально, з огляду на те, що та напружена і виснажлива праця, яка очікувала у Львові завідуючого першої катедри української історії, була явно не під силу літньому професору.²⁷ В той же час вона пасувала для такого талановитого науковця і здібного та енергійного організатора, яким був Михайло Грушевський.

Відразу по приїзді до Львова, М. Грушевський поринає у вир наукової та культурницької діяльності, а згодом також — громадсько-політичної, заступивши відразу померлого Омеляна Огоновського (1833-1894) — професора української мови й літератури Львівського університету, члена-засновника «Літературного товариства імені Т.Г. Шевченка» (пізніше НТШ) і голову товариства «Просвіта» (1877-1894), а згодом і відомого галицько-українського політичного діяча та історика Олександра Барвінського (1847-1927), що його Михайло Грушевський, на початку 1897 р. змінив на посту голови «Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка».

Від переїзду до Львова і до початку 1900 рр. — протягом часу, коли В. Антонович ще зберігав певну працездатність, М. Грушевський перебував під постійною опікою свого вчителя. Шляхом листування, іноді при зустрічах, В. Антонович прагнув націлити М. Грушевського насамперед на наукову, творчу працю і радив не відволікатися іншими, менш важливими справами. Про це свідчить, зокрема, лист В. Антоновича до М. Грушевського від 20 грудня 1894 р., в якому вчитель і старший товариш відраджував молодого історика від створення нової політичної, радикального характеру групи і наголошував на тому, що роль М. Грушевського як наукового діяча йому набагато більше подобається.²⁸ В той же час, В. Антонович не полишав надії з допомогою М. Грушевського піднести громадсько-культурний рух на такий рівень, який міг посприяти розвитку національної самосвідомості українців не тільки Східної Галичини, а й Східної України.²⁹

²⁷ Бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, ф. О. Барвінського, спр. 530, арк. 9.

²⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 21-23.

²⁹ Оцінка наукової і національно-культурної діяльності В. Антоновича подана в трьох статтях М. Грушевського: «Пам'яті Володимира Антоновича» (1908); «Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності» (1909); «З соціально-національних концепцій Антоновича» (1928). Ці статті перевидано в серії «Грушевськіяна», ч. 3, 1985 за редакцією Любомира Винара.